

УДК 911.1

ВОЛОВИК В.М.

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗОНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПАРКУ «СЕРЕДНЄ ПОБУЖЖЯ»

Актуальність досліджень. Однією із сучасних тенденцій оптимізації регіональних природно-заповідних мереж є організація природоохоронних територій поліфункціонального призначення, де б поєднувалась охорона природного біорізноманіття та широкої природоохоронної освіти і виховання. Такими категоріями природно-заповідного фонду в Україні є регіональні ландшафтні парки (далі у тексті – РЛП). Згідно з українським законодавством [4] регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Мережа РЛП України буде розвиватись як в напрямі збільшення їх кількості, так і активізації їх функціонування. В Україні не вичерпаний потенціал для створення РЛП та існує велика потреба в цих об'єктах, оскільки держава є досить густонаселеною, з високим ступенем розораності та низькою лісистістю. Одним з таких регіонів з високим рекреаційним потенціалом є Поділля. Це викликало необхідність проведення прикладних досліджень для створення нових РЛП в центральних областях України, де вони відсутні («Середнє Побужжя», «Середнє Придністров'я»). В РЛП можливий широкий розвиток екологічного туризму, організація спортивного мисливства та рибальства, впровадження різних заходів екологічної освіти, вирощування екологічно чистих продуктів, розвиток народних промислів тощо. Парки мають створюватись в згоді з місцевим населенням, а також надавати нові робочі місця та сприяти економічному розвитку регіону.

Постановка проблеми. Щоб не порушувати цілісності ландшафтних комплексів і не завдавати шкоди навколишньому середовищу в нашій країні і за кордоном створюються природні і національні парки. Згідно із Законом України від 21.09.2000 р. № 1989 «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» у Вінницькій області продовжується робота щодо збільшення площі земель з природними ландшафтами до рівня, достатнього для збереження і відтворення біорізноманіття і формування регіональної екологічної мережі. Створення в системі екомережі регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя» є досить актуальним, оскільки на території дослідження багатий рослинний і тваринний світ, унікальні ландшафтні комплекси та рідкісні історико-культурні пам'ятки [3].

В основу роботи покладено матеріали експедиційних досліджень (1990-2005) [2], фондові матеріали обласних і районних організацій, зокрема «Вінницяводпроект», «Вінницяліс», «Укрземпроект», картографічні матеріали й літературні джерела Вінницького обласного архіву та обласної бібліотеки ім. Тімірязєва.

Результати досліджень. Межу проєктованого регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя», врахувавши існуючі об'єкти ПЗФ та історико-культурні пам'ятки, пропонується провести лівим берегом Південного

Бугу від дамби Сутиської ГЕС (Тиврівський район) – до с. Райгород (включно, лісовий масив 2 км на схід). Правим берегом Південного Бугу через с. Шершні Тиврівського району (включно, 1 км на південь) до с. Райгород [2].

Загальна протяжність території, розташованої вздовж долини Південного Бугу, складає 98 км, загальна площа - 16730 га.

Зонування ландшафтного парку «Середнє Побужжя» проведено на основі комплексної оцінки території, з урахуванням специфіки умов регіонального ландшафтного парку і задач його управління. Межі зон відповідають існуючим контурам землекористування та територіального управління. Функціонально значущі ділянки водозбірних басейнів, осередки рідкісних видів, території з особливо цінними рекреаційними ресурсами включено в одну зону. Межі зон проходять вираженими натурними орієнтирами - дорогами, руслами річок, кварталними просіками, традиційними межами землекористування.

Загальний характер і рисунок функціонального зонування регіонального ландшафтного парку визначає *заповідна зона* (рис. 1), до складу якої включаються ділянки, слабозмінені діяльністю людини, важкодоступні і через це придатні для саморозвитку і забезпечення надійної охорони. Мета - формування контрольних еталонів ландшафтних комплексів для подальшого моніторингу процесів природного розвитку екосистем. Основними критеріями включення ділянок території в заповідну зону служать типовість (збереження) природного комплексу, природоохоронна унікальність і можливість дотримання встановленого режиму.

Ця зона об'єднує вже існуючі території природно-заповідного фонду [2]. Їх загальна площа 943,8 га, що становить 5,6 %. Зона здебільшого фрагментована. В ній забороняється будь-яка діяльність, яка порушує природний розвиток процесів і явищ. Тут небажаним є масове відвідування, відпочинок і проведення екскурсій. Виняток можуть складати спеціальні науково-пізнавальні екскурсії та екологічне навчання науковців, викладачів, вчителів, студентів та інша еколого-освітня робота. У заповідній зоні за клопотанням науково-технічної ради парку та узгодженням з Міністерством екології та природних ресурсів можуть проводитись: санітарні рубки дерев і чагарників, пов'язані з ліквідацією небезпечних осередків шкідників і хвороб; розробка буреломів і вітровалів, рубки освітлення та очищення.

Для розширення сучасної заповідної зони, необхідно змінити структуру існуючого природно-заповідного фонду, включивши до його складу натуральні, частково змінені та оригінальні антропогенні ландшафтні комплекси. Це дозволить збільшити площу заповідної зони до 30 %. Безперечно, можна, і в цьому плані є досить великі можливості, включити до складу фонду – антропогенні ландшафти. Такі об'єкти і території можуть значно змінити та урізноманітнити природно-заповідний фонд.

1. *Натуральні охоронні об'єкти* у межах проєктованого РЛП «Середнє Побужжя» займають близько 15 % території. Перспективи росту їх кількості і площ можливі за рахунок включення відслонень гірських порід, скель, крутих схилів долини, порогів річки Південний Буг, частини слабо антропогенізованих лісових масивів розташованих на схилах та надзаплавних терасах долини Південного Бугу. Одним із шляхів до збільшення площ натуральних об'єктів є поступове відновлення прилеглих до них (а потім і включення до їх складу) або окремо взятих слабо антропогенізованих ландшафтів. До таких відносяться вторинні лісові масиви, меліоровані болота і заплави річок, озера і стариці, круті

Рис. 1. Функціональне зонування регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя»

схили річкової долини.

До територій (крім існуючих об'єктів ПЗФ), які необхідно віднести до заповідної зони (за функціональним зонуванням) пропонуємо віднести ділянки річкової долини Південний Буг (з річищем та каскадами порогів):

На правому березі Південного Бугу:

- лісовий масив від смт. Тиврів до балки за 1 км від с. Дзвониha Тиврівського району

- узбережжя 1 км вздовж брівки схилу річкової долини, після закруту річища (напроти с. Кліщів) вздовж с. Соколинці до газопроводу;

- від с. Стрільчинці Немирівського району вздовж брівки схилу річкової долини (включно з прилягаючими балками) до с. Воробіївка Немирівського району;

- від с. Воробіївка Немирівського району до с. Гвоздів Немирівського району (включно з прилягаючими балками);

- від с. Рогізна Тиврівського району вздовж брівки схилу річкової долини до с. Печера Тульчинського району;

- від с. Шолудьки Немирівського району вздовж брівки схилу річкової долини до с. Остапківці Немирівського району;

- від ботанічного заказника «Гранітні скелі», вздовж брівки схилу річкової долини до балки розташованої за 0,5 км від с. Салинці Немирівського району – далі у закруті річища тільки річище та острів – нижче за 0,5 км від с. Салинці вздовж брівки схилу річкової долини до с. Мар'янівка;

- від с. Мар'янівка вздовж брівки схилу річкової долини – за 1 км до закруту річища напроти с. Райгород Немирівського району;

На лівому березі Південного Бугу:

- схил річкової долини вздовж сіл Довго полівка та Кліщів Тиврівського району;

- узбережжя 1 км після закруту річища (напроти с. Кліщів) вздовж с. Соколинці до газопроводу (включно з лісовим масивом «Урочище Краси́лів»);

- балки розташовані за 1 км на південь від с. Стрільчинці Немирівського району – до с. Воробіївка Немирівського району;

- від с. Воробіївка вздовж брівки схилу річкової долини до с. Гвоздів;

- від с. Гвоздів Немирівського району вздовж брівки схилу річкової долини до Сокілецького парку (с. Сокілець Немирівського району);

- від с. Шолудьки Немирівського району вздовж брівки схилу річкової долини до с. Остапківці Немирівського району;

- 0,5 км на схід від гирла р. Устя вздовж брівки схилу річкової долини до с. Райгород (закінчення ділянки за 1 км від села).

2. *Антропогенні охоронні об'єкти, які необхідно віднести до заповідної зони, можна розділити на три групи:*

а) літолого-геоморфологічна. Створюється в процесі розробки корисних копалин, різних видів будівництва тощо. Яскравим прикладом можуть бути стінки гранітних відслонень (с. Гранітне Немирівського району), що виникли в кар'єрах і стали еталонами геологічних розрізів не тільки району розробок, але і прилеглих територій. Сьогодні ще немає проектів рекультивації кар'єрів у заповідні геологічні об'єкти, проте в майбутньому вони стануть основним джерелом поповнення заповідних об'єктів. До групи літолого-геоморфологічних охоронних об'єктів відносяться ряд оригінальних валів, оборонних споруд стародавніх

городищ, замків, поодинокі і групи курганів.

б) гідрологічна. Включає покинуті канали, копанки, а також окремі водні комплекси, що формуються у відпрацьованих кар'єрах граніту. Необхідність взяття під охорону окремих штучних водних об'єктів сьогодні диктує також розвиток рекреації.

в) фітологічна. Охоронні об'єкти цієї групи формуються також в межах сільськогосподарських ландшафтів: оригінальних польових ділянок, цінних лук і пасовищ, садів. Настав час створення заповідних ділянок заплав на окремих річках з їх обмеженим використанням. Своєрідний рослинний і тваринний світ, що потребує охорони, формується в покинутих кар'єрах.

Антропогенна група об'єктів є точковою (тобто не займає значної площі), тому на схему зонування не наноситься. Ці об'єкти розташовані дисперсно в усіх видах зон [3].

3. *Ландшафтно-технічні (історико-географічні) об'єкти.* До них належать ландшафтні комплекси, де гармонійно поєднані унікальні властивості природи, історичні події, оригінальні архітектурні або господарські споруди. Це можуть бути історико-географічні центри стародавніх міст і містечок зі старовинною архітектурою (сmt. Тиврів, сmt. Брацлав, с. Печера, с. Сокилець), релігійні споруди (церкви, монастирі, костьоли) з оригінально оформленими земельними ділянками, замки з прилеглими територіями, садово-паркові ансамблі з палацами і садибами, старі водяні млини, заводи і фабрики на річках та багато інших об'єктів.

а) історико-географічні центри міст і містечок, їх будували на вигідних у військовому і економічному (торговому, господарському) відношеннях шляхах. Вони здебільшого приурочені до оригінальних природних об'єктів (меандрів річок, "мисів", крутих схилів долин тощо). Зразком у цьому відношенні є: сmt. Тиврів, с. Печера, сmt. Брацлав. Під охорону необхідно взяти не тільки оригінальні архітектурні споруди, але і прилеглі до них ландшафтні комплекси;

б) релігійні споруди із земельними ділянками. Для будівництва церков, монастирів, костьолів у селах і містах проектного РЛП «Середнє Побужжя», завжди вибирались найкрасивіші в природному відношенні ділянки землі. Це пагорби або незаймані підвищення, які добре помітні звідусіль (сmt. Тиврів, с. Печера, сmt. Брацлав);

в) млини на річках із спеціально збудованими гідротехнічними спорудами, малі гідроелектростанції, залишки фабрик і заводів, окремі ділянки старих ґрунтових або вимощених каменем доріг [2].

Межі і конфігурація ділянок заповідної зони визначаються на основі вивчення екологічних потреб найуразливіших видів рослин і тварин, а також з урахуванням господарських і рекреаційних зв'язків місцевого населення, що склалися, і прав землекористування (заповідний режим може бути надійно забезпечений тільки на землях, наданих в користування ландшафтному парку, тобто повністю вилучених з господарського використання).

Таким чином, площа перспективних об'єктів ПЗФ у межах проектного РЛП «Середнє Побужжя» буде складати 1890 га або 11,3 % від загальної площі парку, разом з існуючими об'єктами ПЗФ площа заповідної зони складе 2834 га або 16,9 % площі РЛП «Середнє Побужжя».

До складу зони *нестационарної рекреації* (рис. 1) (буферної зони, екскурсійної зони) включаються особливо цінні в екологічних і пізнавальних

відношеннях ландшафтні комплекси парку, в межах яких неможливо або недоцільно встановити заповідний режим (ділянки, на яких необхідне проведення цілеспрямованих природно-відновних заходів, традиційні місця масового збору грибів, ягід, лікарських рослин або інших видів рекреаційної діяльності місцевого населення). Ця зона призначена для розвитку туризму і рекреації та бути буфером для природних ядер від нерегульованого антропогенного впливу. Проектна площа зони нестационарної рекреації займає 9620 тис. га, що становить 57,5 % від загальної площі РЛП «Середнє Побужжя». Зоною будуть проходити постійні маршрути екскурсій та екологічного туризму. Природні ділянки, що виділяються в зону, що особливо охороняється, повинні в основному зберігати природний характер угруповань, включати як типові (фонові), так і унікальні ландшафтні комплекси і об'єкти, з високим ступенем уразливості.

До ділянок нестационарної рекреації необхідно віднести частину території всіх населених пунктів, де зазначені археологічні та архітектурні пам'ятки, цікаві антропогенні об'єкти, на базі яких будуть формуватись маршрути науково-пізнавальних екскурсій. Одним з прикладів може бути маршрут протяжністю до 30 км (2 дні): смт. Тиврів – с. Довгополівка – с. Кліщів – с. Никифоровці (з виходом на Немирівську автомобільну трасу). По маршруту нараховується 20 археологічних та 4 архітектурних пам'ятки, ботанічний заказник місцевого значення, каскади порогів. Але необхідно врахувати дисперсність та незначну площу історико-культурних об'єктів в межах населених пунктів, які за функціональним зонуванням відносяться до господарської зони [2].

Необхідно виділити підзони для розвитку короткотермінового туризму (одно-, дводенного), які приурочені до річкової долини Південного Бугу, де переважає використання природних рекреаційних ресурсів: водні річища та заплави (сплав по воді, рибалка, купання, аерогеліювання), геоморфологічні (пороги), рослинні (лісові масиви річково-долинного комплексу, особливо сильно фітонцидного складу). До таких ділянок необхідно віднести ділянки річища Південного Бугу: Тиврівський район - с. Шершні – с. Гута Шершнівська, смт. Тиврів – с. Дзвониха, с. Соколинці – с. Потуш, с. Гвоздів – с. Рогізна; Немирівський та Тульчинський райони - с. Стрільчинці – с. Воробіївка, с.с. Печера-Сокілець (ті ландшафтні комплекси, які не входять до ПЗФ та зони стаціонарної рекреації), с. Забужжя – с. Шолудьки – с. Остапківці, смт. Брацлав – с. Грабовець, с. Соркодуби – с. Гранітне – с. Салинці, с. Мар'янівка – с. Райгород.

Зона нестационарної рекреації, спільно із заповідною зоною утворюють єдине ядро території регіонального ландшафтного парку. Конфігурація і розташування екологічних ядер визначають весь рисунок зонування парку. На відносно малозмінених і однорідних в ландшафтному відношенні територіях зонування може бути моноцентричним - з одним заповідним ядром і концентрично розташованими зонами рекреаційного і господарського призначення. При значній антропогенній змінності території, а також при її надзвичайній ландшафтній неоднорідності схема зонування буде поліцентричною і матиме декілька ядер ділянок буферної зони. Враховуючи смужність регіонального ландшафтного парку екологічне ядро буде поліцентричним з ухилом в мозаїчність структури (зі значним територіальним переважанням буферної зони).

До меж зони включено історико-культурні об'єкти археології, історії,

культури або їх комплексів. Підзону пізнавального туризму виділено вздовж туристських маршрутів і в районах розташування найцінніших в еколого-просвітницькому відношенні і найпопулярніших у відвідувачів парку об'єктів туристського інтересу. Вона включає як природні, так і окультурені природні (природно-історичні) комплекси. Залежно від конкретних природних і історико-культурних умов підзона пізнавального туризму може поділятися на відносно вузькі смуги вздовж основних туристських маршрутів.

Режим зони нестационарної рекреації має бути близьким до режиму ландшафтних охоронних зон, пам'яток культури та історії - збереження існуючого ландшафту, заборона будівництва промислових, господарських і житлових об'єктів, не пов'язаних з діяльністю парку, що можуть бути джерелом забруднення довкілля, "поверхнева" реконструкція ландшафту, природна та штучна ренатуралізація окремих ділянок, розробка, прокладання й обладнання маршрутів (маршрути закладаються для значно ширших верств населення, ніж у заповідній зоні), екологічних стежок для проведення екскурсій із складанням путівників для різних груп відвідувачів. На території зони можуть бути дозволені види екологічного та зеленого туризму, у тому числі спортивне мисливство і рибальство та проведення спортивних змагань. Забороняються види діяльності, що знижують природну екологічну чи рекреаційну цінність та порушують ландшафтні комплекси парку.

Зона стаціонарної чи регульованої рекреації (рис. 1) - невелика за площею, займає 325 га. Включно з існуючими об'єктами стаціонарної рекреації (Печерський та Сокілецький парки), які хоч і є об'єктами ПЗФ, але використовуються у рекреаційних цілях. Загальна проектна площа становить 370 га, що становить 2,2 % від загальної території парку. Подальше розширення зони можливе за рахунок використання зони нестационарної рекреації та доведення площі зони стаціонарної рекреації до 5-7 %, що повністю задовольнить потреби регіону. Розташування зони стаціонарної рекреації пов'язане з транспортними мережами, що дозволить збільшити потік рекреантів. Виділена зона призначена для розташування будинків відпочинку, санаторіїв, курортів, готелів, мотелів, кемпінгів та інших об'єктів обслуговування відвідувачів РЛП «Середнє Побужжя».

До зони стаціонарної рекреації можна віднести:

- по правому берегу, лісовий масив від мосту то смт. Тиврів; далі - на схід від Печерського парку вздовж заплави та надзаплавних терас у с. Печера Тульчинського району – до мосту через Південний Буг;
- на лівому березі: лісовий масив, який прилягає на північному сході до с. Сокілець Немирівського району.

В цій зоні (за виключенням Сокілецького та Печерського парків) дозволяється: проведення всіх видів лісгосподарських рубок і заходів, пов'язаних з веденням лісового господарства, регульований збір грибів, лікарських рослин, ягід та дикорослих плодів, зайняття городництвом, сінокосіння, випасання худоби, заготівля деревини, торфу для палива на спеціально виділених для цього ділянках з дотриманням встановлених норм. В зоні регульованої рекреації доцільним є розміщення будівлі (садиби) дирекції парку (оптимальний варіант с. Печера або с. Сокілець), наукових та екскурсійних відділів.

У цю зону виділяються ділянки, відмінні найсприятливішим поєднанням рекреаційних ресурсів з традиційними місцями населення, які звичайно тяжіють до основних рекреаційних вузлів і транспортних шляхів парку. Ділянки зони

обслуговування відвідувачів розташовані у вузлах парку і приурочені до існуючих населених пунктів й установ відпочинку.

Транзитна чи господарська зона (рис. 1) — зона антропогенних ландшафтів (традиційного ведення господарства), яка охоплює площу понад 3925 тис. га, що складає 23,4 %. До її складу входять ліси Держлісфонду, землі сільськогосподарського призначення - рілля, луки, сіножаті, пасовища (перелоги). Тут знаходяться населені пункти, землі землекористувачів й землевласників, включені до складу парку. В даній зоні здійснюється землекористування і лісокористування (лісовідновні рубки) всіма способами, допущеними в лісах першої групи. Населені пункти і дороги, що входять в територію парку, повинні утримуватись у належному стані.

Висновки. За результатами проведених досліджень можна стверджувати, що територія проектного РЛП «Середнє Побужжя» з екологічної точки зору є чистою і може бути використана для розвитку рекреаційної діяльності.

1. Рекреаційний потенціал проектного РЛП «Середнє Побужжя» можна визначити як високий. Тут існують всі передумови для розвитку рекреаційної діяльності: природні, історико-культурні, біокліматичні, пейзажно-естетичні тощо. Це дозволяє рекомендувати територію регіонального ландшафтного парку для проведення пізнавального, культурно-пізнавального, оздоровчого відпочинку, занять аматорськими промислами.

2. Дослідження ландшафтного різноманіття і пов'язаної з ним їх естетичної цінності дають підставу рекомендувати посилене використання певних типів ландшафтів для потреб туризму і рекреації, при плануванні туристичних маршрутів, екологічних стежок тощо. Збереження естетично різноманітних та цінних краєвидів повинно стати головним напрямом в діяльності наукових, культурних, громадських та адміністративних структур.

3. Природоохоронні території є надзвичайно важливим ресурсом для розвитку всіх видів рекреації населення. Науково обґрунтоване і ретельно організоване з дотриманням усіх екологічних вимог туристичне використання периферійних зон природно-заповідних територій дає змогу суттєво підвищити рівень фінансових надходжень до місцевих та обласних бюджетів, і водночас зберегти центральні, недоторкані зони цих територій з їхніми унікальними біоценозами і біологічними видами [1]. Всі рекомендовані природоохоронні території РЛП «Середнє Побужжя» мають необхідні природні й культурно-історичні ресурси для розвитку різних видів туризму, однак потребують розширення зон туристичної і господарської діяльності з прилеглих територій та сучасного інфраструктурного облаштування.

1. Андрієнко Т.Л., Клєстов М.Л., Прядко О.І. Мережа регіональних ландшафтних парків України: наукові та організаційні основи створення. – Київ, 1996. – С. 1-56. 2. Звіт з науково-дослідної роботи «Виготовлення наукового обґрунтування на створення регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя». – Вінниця, 2005. – 113 с. 3. Мудрак О.В., Воловик В.М., Шкатула Ю.М. Теоретико-методологічні засади створення регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя» як об'єкту екологічної мережі Вінницької області (1 частина) // 36. наук. праць Вінницького держ. аграрн. ун-ту. – Вінниця, 2006. – № 26. – С. 24. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації. К: Фітосоціоцентр, 2001. – С. 1-60. 5. Цуканова Г.О. Регіональні ландшафтні (природні) парки в Європі та Україні // Заповідна справа в Україні. – Т. 8. – Вип. 1. – 2002. – С. 18-24.

Possibility of creation of regional landscape park «Middle Pobuzhzhya» is presented in the article, he is exposed functional zoning and the detailed description is given each of the selected areas.